

УДК 340.15:347.9(477)«13/15»

С. Г. Ковальова

**ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ЗЛОЧИНУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – XVI СТ.)**

Обрання Українською державою європейського вектора розвитку зумовлює необхідність оновлення вітчизняного законодавства, побудованого на засадах законності, гуманізму, справедливості та демократизму, яке має прийматися з урахуванням науково вірогідних даних про суспільні, державотворчі, політичні процеси, що відбуваються у сучасній Україні. Тож звернення до вивчення системи вітчизняного кримінального права та її структурних елементів, на різних етапах розвитку є важливим завданням сучасної юридичної науки, виконання якого здатне стати надійною підвалиною для правотворчої діяльності сьогодення. Насамперед варті уваги дослідників базові, фундаментальні інститути права, серед яких помітне місце посідає інститут злочину. Важливим для наукового аналізу етапом розвитку інституту злочину є так званий литовський період історії вітчизняного права, коли більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, що, по суті, було поліетнічною Литовсько-Руською державою, на теренах якої діяло литовсько-руське право, котре сформувалося на підґрунті руського (українського і білоруського) права.

Інституту злочину в литовсько-руському праві досліджувався І. Малиновським, М. Владимирським-Будановим, І. Старостіною, П. Музиченком, І. Бойком, Н. Старченко, Ю. Сеньків та іншими вченими. Однак дослідниками не було вироблено єдиного підходу щодо періодизації його розвитку протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. Дана розвідка ставить за мету встановлення етапів еволюції інституту злочину в литовсько-руському праві та виявлення сутнісних характеристик кожного з них.

Протягом перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.) литовсько-руське право зазнало якісної еволюції, що відбувалася у напрямку систематизації правового матеріалу, розвитку юридичних уявлень та понять, удосконалення та ускладнення правових інститутів і юридичної техніки. Серед дослідників литовсько-руського права закріпилася думка, сформульована ще М. Владимирським-Будановим, про те, що воно пройшло у своєму розвитку три етапи. За критерій періодизації вченим було обрано характер джерел права. Перший етап М. Владимирський-Буданов характеризував як період панування усного права; другий, на його думку, характеризувався співіснуванням усного та писаного права; третій період вчений назвав періодом писаного права [1, с. 5]. На нашу думку, така періодизація справедлива й для литовсько-руських кримінально-правових інститутів, у тому числі інституту злочину. Однак слід додати, що кожний з етапів, крім характеру джерел, мав й інші особливості, зокрема, специфіку юридичної техніки, ступінь розвиненості теоретичних правових уявлень про злочин тощо. Спробуємо встановити істотні риси досліджуваного інституту, що еволюціонував поетапно.

Перший період тривав від часів входження більшості українських земель (Волині, Чернігово-Сіверщини, Київщини, Поділля) до складу Великого князівства Литовського (середина XIV) до початку систематичної законотворчості литовських господарів (середина XV ст.). Протягом цього періоду Велике князівство Литовське залишалося децентралізованою державою, в якій литовські та руські землі мали широку автономію. Литовське право фактично не зачепило основ соціального та політичного життя руських – українських та білоруських – земель, які продовжували керуватися правом, основу котрого склали руські за походженням норми. Правові норми, у тому числі ті, що регулювали кримінально-правові відносини, мали регіональні розбіжності. Тож для литовсько-руського кримінального права другої половини XIV – першої половини XV ст. характерним був партикуляризм, причому на територіальний партикуляризм нашаровувався етнічний [2, с. 11]: на території держави проживали етнорелігійні групи, які керувалися власними правовими нормами, – вірмени, євреї, татари, цигани. Все це сприяло тому, що литовсько-руське право, у тому числі кримінальне, протягом цього періоду розвивалося повільно.

Сказане повною мірою характерне і для інституту злочину у литовсько-руському праві цього періоду. Зберігалися уявлення про злочин як про «обиду», незалежно від того, чи мала завдана шкода майновий, фізичний або моральний характер. Світогляд литовсько-руського суспільства цієї доби ще не міг мати об'єктивної ідеї права, правди та неправди; людина відчувала лише суб'єктивне почуття образи, «обиди» [3, с. 59]. А. Чебишев-Дмитрієв, намагаючись встановити причини змішання у праві цього періоду понять про злочин та приватноправовий делікт, вказував, що в очах тодішнього суспільства у правопорушенні головним моментом було не порушення права, а порушення звичаю, не матеріальна шкода, завдана скривдженому, а аморальність злочинця. На думку дослідника, остаточне відокремлення кримінального права відбувалося на більш пізніх етапах правового розвитку литовсько-руського суспільства [4, с. 79–80]. Особливістю кримінального права цього періоду було те, що суб'єктом права вважалася сім'я, а не окрема особа. О. Попов відмічав, що сімейство складало одне ціле, коли йшлося про покарання за злочин, вчинений одним з членів сім'ї [5, с. 42]. Відсутність стійких традицій писаного права сприяла уповільненню еволюції теоретичних уявлень про злочин протягом цього періоду його розвитку.

Формування традиції писаного права розпочалося у другій половині XV ст. Активізація законодавчої діяльності литовсько-руських господарів (такий титул у XV ст. закріпився за великими литовськими князями) була пов'язана насамперед із соціально-політичними змінами, які відбулися у князівстві. В умовах формування централізованої унітарної держави важливо було ліквідувати залишки феодальної роздробленості, а відтак і автономію руських колишніх удільних князівств. Ця задача напряму була пов'язана із подоланням правового партикуляризму та уніфікацією права; першим кроком у цьому напрямку стало надання мешканцям білоруських та українських земель Великого князівства Литовського обласних привілеїв, якими врегульовувалися суспільні відносини у цих регіонах. Крім того, особливі права-привілеї отримувала суспільна верхівка всієї держави

через так звані загальноземські привілеї. Метою литовсько-руських монархів була консолідація соціальної еліти та формування лояльного до влади стану, який би став опорою влади господарів у державі. Вказана мета реалізувалася через видання 29 лютого 1468 р. Судебника великого князя Казимира Ягайловича. Цей кодекс, як і обласні та земські привілеї, сприяв розвитку інституту злочину в литовсько-руському праві. Насамперед це було пов'язане з призначенням Судебника: він був виданий як інструкція для суддів у недавно створених доменіальних судах [6, с. 34]. Тож у ньому було систематизовано ті види злочинів, які були підсудні цим судам. Відтак Судебник не згадує про всі злочини, що були відомі литовсько-руському праву другої половини XV ст., але докладно розглядає крадіжки, інші злочини проти власності (привласнення прибудної худоби, виведення чужої челяді) та «наїзди та поруби» – озброєні напади на домівки. Суд по тяжчих злочинах влада вилучала з-під присуду вотчинників і віддавала регіональним судам, де судочинство відправляли воеводи та старости. Судебник Казимира став важливою віхою на шляху посилення станової диференціації у державі. З одного боку, він закріплював керівне становище у князівстві великих землевласників – магнатів; з іншого боку – кодекс закріпив залежність селян від феодалів. Поглиблення станових меж не могло не відбитися на характері інституту злочину, який все більше набував станового характеру.

Кримінальне право, у тому числі інститут злочину, отримало у писаному праві подальшого розвитку. Теоретичні уявлення про злочин збагатилися поняттями про кваліфікуючі обставини майнових злочинів, співучасть, ступінь тяжкості злочину тощо. Нормативно-правові акти встановили злочинність таких діянь, як перевищення службових повноважень князівськими урядниками, від'їзд у ворожу країну тощо. Кримінальне право Литовсько-Руської держави протягом цього періоду набувало вираженого станового характеру. Важливим наслідком появи писаного права були зміни у розумінні суб'єкта злочину: ним почало вважатися не сімейство, не соціальна спільнота (громада), а окрема особа. У писаному праві було встановлено індивідуальну відповідальність за злочин, що свідчить про те, що і злочинцем стали вважати індивідуального суб'єкта.

Тож писане право сприяло розвитку та еволюції інституту злочину в Литовсько-Руській державі. Однак усне право не було повністю витіснене писаним. Причина полягала у тому, що писане право регулювало обмежене коло суспільних відносин, тож воно мало численні прогалини, отже, усне право успішно зберігало чинність, доповнюючи писані норми. Крім того, у писаному праві другої половини XV – першої третини XVI ст. було закріплено низку норм звичаєвого права, що регулювали кримінально-правові відносини. Усне і писане право успішно співіснували, здійснюючи взаємний вплив.

Централізована держава, форма правління якої протягом другої половини XV ст. змінилася з ранньофеодальної на станово-представницьку монархію, все більш нагально потребувала впровадження єдиного для всієї країни права. Тож у кримінальному праві цього періоду поступово долався партикуляризм; право ставало більш уніфікованим. Все більш виразним ставав становий характер права. Відповідно еволюціонував й інститут злочину. Третій етап його розвитку розпочався

з кінця 20-х рр. XVI ст. У цей період у Великому князівстві Литовському проводилися масштабні кодифікаційні роботи, підґрунтя для яких було закладене у попередній період. Кодифікатори систематизували джерела права, вводили нові правові положення, конструкції [3, с. 194]. Результатами їхніх зусиль стали Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 р. Зміст Статуту 1529 р. уточнюється та отримує подальшого розвитку у подальших Статутах [7, с. 1]. Оновлення законодавства, що відбулося тричі за сторіччя, було продиктоване об'єктивними соціальними, економічними та політичними чинниками. Статут 1529 р., або Старий Статут, Перший Статут, був виданий з огляду на необхідність впровадження у державі єдиного писаного права. Цей Статут продовжив основні тенденції у розвитку литовсько-руського права, у тому числі кримінального (а відтак й інституту злочину), які були намічені у попередній період. У кодексі було закріплено норми, які дозволяють встановити рівень уявлень про злочин, досягнутий литовсько-руським правом за період формування писаної правової традиції. Під впливом соціально-економічного розвитку змінилося поняття злочину. Замість «обиди» під злочином стали розуміти шкоду або злочинство, заподіяне власнику чи громаді. Злочин став зватись «виступом», а злочинець – «виступцем» [8, с. 95]. Розширилося коло діянь, які визнавалися злочинними. До них було додано злочини проти монарха, проти порядку управління, військові злочини. Ускладнилися уявлення про злочини проти особи та майнові злочини. Продовжував посилюватися становий характер литовсько-руського права, у тому числі кримінального.

Протягом першої половини XVI ст. у литовсько-руському соціумі відбулися зміни, що були пов'язані насамперед зі зрівнянням у правах магнатів і шляхти у сфері політичній, адміністративній, судовій. Розширення прав шляхти мало бути юридично закріпленим. Відтак чинне на той період законодавство потребувало перегляду. Як результат було оновлено Статут: у 1566 р. вийшов новий кодекс, який отримав назву Волинського (на його прийнятті особливо наполягала волинська шляхта [8, с. 90]) і який закріпив злиття шляхти та магнатів у єдиний керуючий стан. У сфері кримінального права це відбилося не лише подальшим зростанням пільг та привілеїв шляхти та посиленням правової охорони шляхетської власності, честі та гідності, життя і здоров'я шляхтичів та шляхтянок, а і зростанням ваги монаршого суверенітету в державі, проведенням судової реформи, у ході якої відбулася трансформація ролі суддів із пасивних спостерігачів та оцінювачів представлених сторонами доказів у активних учасників судового процесу. До переліку злочинів додано було злочини проти суду та суддів, розширилося коло злочинів проти монарха та проти порядку управління. Більш помітною стала диференціація покарання, передбаченого санкціями норм Статуту 1566 р., за злочини, вчинені представниками різних станів. Разом із тим ускладнилася термінологія, що позначала протиправні винні карні діяння. Для шляхти встановлювався вік протягування до кримінальної відповідальності у 14 років. Подальшого розвитку отримали представлення про стадії вчинення злочину, про співучасників; більш виразно простежувалася ідея про необхідну оборону та про наявність причинно-наслідкових зв'язків між злочинним діянням та суспільно небезпечними наслідками, які настали в його результаті.

Подальший розвиток литовсько-руського законодавства, у тому числі кримінального, був зумовлений розвитком суспільних відносин у державі. У 1569 р. була укладена Люблінська унія, результатом якої стало утворення Речі Посполитої. За умовами унії, як литовські, так і польські землі зберігали своє законодавство. (Українські землі відійшли під владу Польської корони, але на них залишалось чинним литовсько-руське право.) Таким чином, у знов створеній єдиній державі діяло декілька систем права – литовсько-руське, польське, німецьке за походженням магдебурзьке, канонічне, своїм правом користувалися етнорелігійні громади. Якщо подолати правовий партикуляризм на рівні земське/магдебурзьке або земське/право етнорелігійних громад було неможливо, то уніфікація земського права – литовсько-руського і польського – була нагальною потребою держави. Питання набувало значної актуальності, оскільки литовці, руські та поляки складали переважну більшість населення. Тож на порядку денному стояло питання внесення змін до законодавства обох частин Речі Посполитої – і Польщі, і Литви. Тому було розпочато роботу над новим Статутом, до якої були залучені кращі знавці юриспруденції того часу. У 1588 р. з'явився III Статут – третя за століття кодифікація литовсько-руського права. За визначенням П. Музиченка, правова система за Статутом 1588 р. – це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття III Статут являв собою взірць для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях [8, с. 94]. Писане право протягом XVI ст. витіснило право усне; однак низка норм (у тому числі тих, що складали інститут злочину) звичаєвого усного права, яким традиційно керувалися як регулятором суспільних відносин в українських та білоруських сільських та непривілейованих міських громадах, були внесені до Статутів, використовувалися у судовій практиці і таким чином отримали санкціонування з боку держави.

Кримінальне право, у тому числі інститут злочину, у Статуті 1588 р. зазнали подальшого розвитку. Ускладнилася термінологія, якою позначався злочин; поняття злочину все більше зміщувалося у сферу порушення правової норми [8, с. 95]. Вік, з якого наставала кримінальна відповідальність, для представників шляхетського та магнатського станів було збільшено до 16 років. Необхідна оборона або стан крайньої потреби визнавалися обставинами, які виключали злочинність діяння; душевна хвороба правопорушника вважалася обставиною, що пом'якшувала вину. При кваліфікації злочинів більшої ваги набула оцінка їх суб'єктивної сторони; III Статут достатньо чітко розрізняв навмисні й ненавмисні злочини. Злочини ділились також на закінчені й незакінчені, вчинені особисто і при співучасті, причому співучасть у Статуті 1588 р. визначалась досить детально [9, с. 34; 8, с. 96].

Однак попри значні теоретичні здобутки, литовсько-руське кримінальне право XVI ст. стосовно інституту злочину зберегло низку застарілих особливостей. Зокрема, не було визначено чітких критеріїв кваліфікації діяння як необхідної оборони, не було до кінця подолано змішання кримінальних злочинів та цивільно-правових деліктів [4, с. 78–79], тобто публічно-правове сприйняття злочину ще не остаточно затвердилося у суспільній свідомості, залишаючи місце для приватноправового

погляду на злочин. Остання особливість проявлялася у тому, що, як і у попередні періоди, широко застосовувалося покарання у вигляді штрафів [2, с. 163]; на практиці населення нерідко зверталося із заявами про вчинений злочин не до городського суду, а до земського і такі позови приймалися суддями без заперечень.

Слід додати, що про зазначені періоди, тенденції та характер розвитку інституту злочину можна говорити лише по відношенню до литовсько-руського земського права, що поширювалося на мешканців Великого князівства Литовського, які не мали спеціальних привілеїв на користування іншими системами права. Право етнорелігійних груп та магдебурзьке право, у тому числі кримінальне, продовжувало залишатися консервативним та ригідним. Тож інститут злочину в цих системах права еволюціонував значно повільніше, ніж це було у литовсько-руському праві.

Література:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. Вып. IV. Киев : Университетская типография, 1907. 112 с.
2. Спур М.В. Еволюція інституту покарання на українських землях Великого князівства Литовського. Дис. ... кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень. Одеса, 2012. 233 с.
3. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.) : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
4. Чебышев-Дмитриев А.П. О преступном действии по русскому допетровскому праву. Казань : Типография Императорского университета, 1862. 242 с.
5. Попов А.В. Суд и наказание за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Санкт Петербург : Типо-литография Императорского университета, 1904. 516 с. + IV.
6. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича : Монографія. Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 112 с.
7. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев : Типография императорского университета святого Владимира, 1894. 171 с.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України : Навчальний посібник. Київ : Знання, 1999. 662 с.
9. Кульчицький В.С., Тицик Б.Й. Історія держави і права України. *Академічний курс* : Підручник для студ. юрид. факультетів. Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 475 с.

Анотація

Ковальова С. Г. Еволюція інституту злочину на українських землях Великого князівства Литовського (друга половина XIV – XVI ст.). – Стаття.

У статті запропоновано виділити три етапи розвитку інституту злочину в праві, що діяло на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Визначені сутність та особливості інституту злочину на кожному з етапів його еволюції.

Ключові слова: злочин, литовсько-руське право, становий характер інституту злочину, еволюція інституту злочину.

Аннотация

Ковалёва С. Г. Эволюция института преступления на украинских землях Великого княжества Литовского (вторая половина XIV – XVI в.). – Статья.

В статье предложено выделить три этапа развития института преступления в праве, действовавшем на украинских землях в составе Великого княжества Литовского. Определены сущность и особенности института преступления на каждом из этапов его эволюции.

Ключевые слова: преступление, литовско-русское право, сословный характер института преступления, эволюция института преступления.

Summary

Kovalova S. H. The criminal offence's evolution on Ukrainian lands of Grand Duchy of Lithuania (the late XIV – XVI c.). – Article.

In this article it was proposed to distinguish three periods of the development of the criminal offence's institute in law, which functioned on Ukrainian lands as part of the Grand Duchy of Lithuania. The essence and peculiar features of the criminal offence's institute at each period of its evolution are determined.

Key words: criminal offence, Lithuanian-Russian law, class character of the criminal offence's institute, evolution of criminal offence's institute.